

סקירת ספרים חדשים

בעריכת ליהיא להט

לחיים יש מחיר: הכלכלה הפוליטית של רפורמת חוק ביטוח בריאות ממלכתי בישראל

שרון אסיסקוביץ

ירושלים: הוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס, 2011. 270 עמודים

סקר: ניסים כהן¹

בגיליון 84 של כתב העת ביטחון סוציאלי כתב העורך היוצא, גיוני גל, שבשנים האחרונות, וביתר שאת במחצית השנייה של העשור הראשון של המאה ה-21, ניכר שהחל שלב חדש בהתפתחות חקר המדיניות החברתית בישראל. גל מציין שזוהי תקופה מרתקת שבה המחקר בתחום זה מתאפיין בגיוון תיאורטי, דיסציפלינרי ואמפירי. חוקרי מדינת הרווחה החדשים נשענים על בסיס תיאורטי ואמפירי מוצק, ומאמצים מתודולוגיות יצירתיות יותר מאשר בעבר. הדור החדש מושפע מאוד מהמגמות התיאורטיות והאמפיריות שמתפתחות בעולם ומהמאפיינים החדשים של מדינת הרווחה בישראל. ספרו של אסיסקוביץ הוא אחד הניסיונות המשמעותיים שנעשו בשנים האחרונות לתאר ולהסביר את המדיניות החברתית בתחום הבריאות, תוך שימוש בכלים תיאורטיים מבוססים ומחקר שדה קפדני. על כן זהו ספר חשוב שראוי להכירו.

הספר מבקש להסביר שאלות אלה: כיצד שינתה חקיקתו של חוק ביטוח בריאות ממלכתי בשנת 1994 את יחסי העוצמה ואת כללי המשחק בין גורמים שונים במערכת הבריאות? האם וכיצד משפיע שינוי זה על כלל האזרחים? מדוע נעשים בחוק שינויים? מה הם

1 ד"ר ניסים כהן הוא מרצה במחלקה למנהל ומדיניות ציבורית, מינהל ציבורי, כלכלה פוליטית, מדיניות חברתית, מדינת הרווחה ומדיניות בריאות.

שינויים אלה? כיצד הם משפיעים על החוק ועל מטרותיו? חלק נכבד מהספר מוקדש לאופן שבו השפיע החוק על יכולתם של כוחות פוליטיים שונים לחולל שינויים מאוחרים בכללי המשחק ועל הנגישות של ביטוח הבריאות במימון ציבורי. הספר מבוסס על עבודת הדוקטור העשירה של המחבר ועל חלקים ממאמרו שהופיע בגיליון 75 של כתב העת ביטחון סוציאלי, אשר בחנו את רעיונותיו התיאורטיים גם על ניתוח תוכניות קצבאות הילדים ותוכניות ביטוח אבטלה.

הבסיס התיאורטי שהמחבר נשען עליו הוא מודל הפוליטיקה הבירוקרטית. מודל זה התפתח מתחום היחסים הבינלאומיים, עם חיבורו הקלאסי של גראהם אליסון (Allison, 1971). אליסון ניסה להסביר מדוע ביקשה ברית המועצות להציב טילים בקובה, מדוע התנגדה לכך ארצות הברית ומדוע בסופו של דבר הסיגה את הטילים משם. על פי המודל, אין מקבלי ההחלטות פועלים על פי בחירה רציונאלית "טהורה", ואין המדיניות הנבחרת מבוססת על רצונותיהם של השחקנים הראשיים בלבד, אלא על דינמיקה של "תן וקח" – מיקוח ומשא ומתן של הכוחות הפוליטיים השונים. המודל מחזיק בעמדה שהחלטות מתקבלות בידי פרטים או ארגונים המתחרים על עמדות השפעה וכוח. פירוטיהן של החלטות אלה נובעים ישירות מתחרות בין סוכנויות (ובמקרה הישראלי – בין משרדים) בירוקרטיות שונות. בעוד מודל הפוליטיקה הבירוקרטית התפתח בעיקר בארצות הברית, בעלת שיטת הממשל הנשיאותית, דווקא שם לבירוקרטים קשה יותר להתבלט מול נשיא דומיננטי ופוליטיקאים דומיננטיים בקונגרס. המודל ישים אפוא יותר במדינות בעלות ממשל פרלמנטרי, במיוחד כשהדמוקרטיה הפרלמנטרית סובלת מקשיי משילות, כפי שקורה בישראל.

אכן ההסבר שהמחבר מציע לשינויים הרבים שחלו במערכת הבריאות ולתהליכים והמאבקים הפוליטיים שסביבה הוא המעבר מפוליטיקה מפלגתית ואלקטורלית לפוליטיקה בירוקרטית. כך, מתוך דיון רחב יותר בגישות מוסדיות, העוסק בתמורות במדינת הרווחה בעולם ובישראל, שם המחבר את הדגש על היחסים בין הפוליטיקאים לבירוקרטים מתוך שאיפה לחבר בין עולם הפוליטיקה לבין הכלכלה. חקיקת החוק, מסביר המחבר, הובילה להיעלמותה של הפוליטיקה המפלגתית והאלקטורלית ממוקדי תהליכי קבלת ההחלטות במערכת הבריאות. ההסתדרות והפוליטיקאים השונים שתמכו בחוק ביטוח בריאות ממלכתי או התנגדו לו איבדו את מעמדם כשחקנים משמעותיים. את מקומם תפסו שחקנים בירוקרטיים, משרד הבריאות, קופות החולים, אך בעיקר הבירוקרטים במשרד האוצר. כך, כאשר אין הסוגיות העומדות על הפרק מהוות חלק מיחסי העוצמה בין פוליטיקאים או אינן קשורות לנושאים מרכזיים על סדר היום הציבורי, הן עוברות לזירה הבירוקרטית וכוחם של הבירוקרטים עולה. אחת מטענותיו של המחבר, שיש שלא יסכימו עמה, היא שייעודו העיקרי של חוק ביטוח בריאות ממלכתי היה לא לעגן זכויות חברתיות, אלא להתמודד עם המשבר הכלכלי החמור של מערכת הבריאות

בשנות ה-80 ובראשית שנות ה-90 של המאה שעברה, ובמיוחד לשפר את מצבה הקשה של קופת חולים כללית.

הספר נחלק לתשעה פרקים, שניתן לחלקם לשלושה חלקים מרכזיים. החלק הראשון (פרקים 1-3) נועד בעיקרו לספק לקורא מסגרת תיאורטית ובסיס אמפירי לניתוח שבא בהמשך. בחלק זה המחבר מציג התפתחויות היסטוריות, כלכליות, פוליטיות ומוסדיות הקשורות במערכת הבריאות. בפרק הראשון מבסס אסיסקוביץ את התשתית התיאורטית תוך שהוא דן במערכת הבריאות כחלק ממדינת הרווחה, בתמורות שחלו במדינת הרווחה, בגישת הפוליטיקה הבירוקרטית, ומסיים בסקירה קצרה שתכליתה לתאר את תמונת המצב בכלכלה הפוליטית של ישראל. ניתן לשער שמסגרת הדיון המוגבלת של הספר אילצה את המחבר לוותר על הצגתם של טיעונים אחרים הרווחים בספרות ובעיקר טיעונים העוסקים במודל הפוליטיקה הבירוקרטית והגישה שהתפתחה ממנו. בשל כך חסרים בו מאפייני המודל והנחותיו. ואולם דווקא מכיוון שחיבורו החשוב של אסיסקוביץ מבדיל עצמו מעבודות רבות אחרות שנכתבו על מערכת הבריאות הישראלית, בהציעו ניתוח על בסיס תיאורטי הלקוח מתחומי הגישה המוסדית החדשה ומודל הפוליטיקה הבירוקרטית, אולי כדאי היה לבסס ולהרחיב את הדיון בחלק זה: להציג את המודל של אליסון ואת הספרות שהתפתחה בעקבותיו ולהציע תרומה תיאורטית משמעותית יותר, המבוססת על תרומתו החלוצית של מחקר זה, המחבר בין המודל לבין מדינת הרווחה בישראל. הפרק השני מתאר את מערכת הבריאות הישראלית טרם חקיקתו של חוק ביטוח בריאות ממלכתי, בהדגישו את הזיקה ההדוקה שהיתה בין מערכת הבריאות לבין פוליטיקה מפלגתית אלקטורלית. הפרק השלישי דן בהתפתחויות ההיסטוריות ובמשברים שפקדו את מערכת הבריאות בעשורים שקדמו לעיצוב החוק.

החלק השני של הספר הוא פרקו הרביעי, המרתק מכולם, המתאר כיצד המאבק הפוליטי סביב חקיקת חוק ביטוח בריאות ממלכתי התנהל בשני מישורים. המישור הראשון היה המאבק בין המפלגות ובתוכן, והמישור השני היה בין פקידי האוצר, משרד הבריאות וקופות החולים. המישור השני הוא זה שמבחינת אסיסקוביץ עיצב את רוב כללי המשחק החדשים במערכת הבריאות. המגוון המרשים של המקורות האמפיריים שהמחבר משתמש בהם לא רק מצביע על עבודת הנמלים הקפדנית שעשה, אלא אף על אחריותו כחוקר, על ספקנותו בנוגע למהימנותם של המקורות השונים, בחלקם ראיונות עם בעלי תפקידים מהעבר, ועל חיפושיו הנחושים אחר נתונים להצלבה, טרם יספק לנו את סיפור ההתרחשויות.

בחלק השלישי של הספר (פרקים 5-8) מתוארים השינויים שעברו על הפוליטיקה ועל החברה הישראלית מאז החלתו של החוק. הדיון עוסק, בין היתר, בשינוי הזכות החברתית לשירותי בריאות בעקבות יישום החוק, בתהליכים הפוליטיים סביב מימונו, במגמות המסחר של החוק ובשאלה אם יישומו של החוק הוביל לשינוי באינדיקטורים ובתוצרים

של מערכת הבריאות. בדומה לחוקרים אחרים, אסיסקוביץ מצביע על השינוי ביחסי הכוחות בזירת מדיניות הבריאות עם החלתו של החוק ועל עליית כוחו של משרד האוצר בזירת מדיניות הבריאות. בפרק התשיעי והמסכם המחבר שואל, אם אמנם חלו שינויים מפליגים מאז החלתו של החוק. התשובה, כפי שניתן להבינה, היא שהשינוי המוסדי-הפוליטי המשמעותי שהתחולל עם החלתו של החוק, שינוי שבא לידי ביטוי בעיקר בעליית כוחו של האוצר, בהיעלמותה של ההסתדרות מהזירה ובנסיגה במעורבותם של הפוליטיקאים, שינוי זה לא היה כה משמעותי.

לסיום: מדובר בספר חשוב התורם משמעותית לשיח על מדינת הרווחה ועל המדיניות החברתית בישראל, ואף פותח אשנב להתרחשויות הפוליטיות בחברה הישראלית בעשורים האחרונים. אחת התרומות החשובות שניתן לגזור ממנו היא ההבנות האלה (אולי טריוויאליות לאחדים, אך כאלה שטרם התבססו דַּן בספרות הישראלית): יש לבחון את מקורם של כללי המשחק של המדיניות החברתית בהקשר הפוליטי-הבירוקרטי ובהקשר של האינטרסים של חלק מהשחקנים הפוליטיים; שחקנים יכולים לעתים לפעול בניגוד לאידיאולוגיה הכלכלית-הפוליטית שלהם, כאשר לנגד עיניהם עומד אינטרס שקידומו חשוב להם יותר. בכך מגשר אסיסקוביץ על פער שנדמה שקיים בין הספרות העוסקת במדיניות ציבורית ובפוליטיקה לבין הספרות העוסקת במדינת הרווחה (כהן, 2011).

הספר כתוב רובו ככולו בשפה ברורה, והקריאה בו קולחת. הדיון ממוקד כהלכה, תוך הבלטת העיקר והבלעת החלקים הפחות חשובים. עיון ראשון בחלק הראשון של שמו של הספר עורר בי תחילה את התהייה אם אמנם זוהי הכותרת הנכונה לתכנים המובאים בו. בסופה של הקריאה, מתחבר שמו של הספר אל המסר הביקורתי המובלע של הקורא כלפי ההתרחשויות בתחום מדיניות הבריאות בשנים האחרונות, את רובן מובילים יותר שיקולים כלכליים קצרי טווח ופחות התמקדות ביעדים ובערכים חברתיים.

אף שכאמור רצוי היה לחזק מעט את התרומה התיאורטית, זהו ספר המשמש מופת לעבודה מחקרית רצינית, יסודית ומעמיקה. על אף גילו הצעיר של המחבר, כתיבתו הבשלה והאינטגרטיבית מעוררת הערכה של ממש. אני סמוך ובטוח שהמתעניינים בהסדרים שעיצבו את דמותה של מדינת הרווחה והפוליטיקה הישראלית, אנשי מקצוע בתחום החברתי והפוליטי, ובעיקר חוקרי מערכת הבריאות, יעשירו את ידיעותיהם עם קריאת הספר. סטודנטים שיהיו נכונים לקריאה מעמיקה שתידרש מאלה החסרים בסיס של ידע אודות מערכת הבריאות והפוליטיקה הישראלית וכל שוחרי דעת אחרים ימצאו אף הם עניין רב בספר זה.

מקורות

כהן, נ' (2011). מדינת הרווחה, מדיניות ציבורית ואי-משילות: המקרה של בית החולים באשדוד. בתוך ה' זובידה וד' מקלברג (עורכים), דינמיקה של שינוי: הפוליטיקה הישראלית בתקופת מעבר (עמ' 93-123). תל אביב: הוצאת האגודה הישראלית למדע המדינה.

Allison, G. (1971). *Essence of Decision: Explaining the Cuban Missile Crisis*. New-York, NY: Little Brown.

משפחות עובדות: הורים בשוק העבודה בישראל – היבטים חברתיים, כלכליים ומשפטיים

ורדה מילבאואר וליאת קוליק (עורכות)

ראשון לציון: פלס – החברה הכלכלית בע"מ של המסלול האקדמי, המכללה למינהל.

2010. 305 עמודים

סקרה: רות כץ¹

הספר מציג במחקר, בסקירת ספרות, בתיאוריה ובמדיניות סוגיות שונות העוסקות במשפחות עובדות בחברה הישראלית. בכך עוסק ספר זה באחד הנושאים ה"חמים" ביותר במדעי החברה, המשיק לתחומי ידע שונים החל בסוציולוגיה של המשפחה, בעבודה, בזיקנה, בתרבות ובמגדר דרך כלכלה, מדע מדינה, משפט, תקשורת, פסיכולוגיה וכלה בעבודה סוציאלית ובמקצועות טיפוליים אחרים. מחקרים רבים המתפרסמים בכתבי עת ובספרים רלוונטיים בשנים האחרונות מרבים לעסוק בסוגיית התמודדותן של משפחות שיש בהן שני מפרנסים דרך מגוון היבטים, כפי שמצביעות הדיסציפלינות שהוזכרו לעיל. מחקרים אלה מנסים להסביר את התרחבות התופעה, להתאים לה מסגרת מושגית, לאתר מוקדי קושי, לנתח אותה ואת השלכותיה ולהציע מדיניות ותכנון, שיאפשרו שילוב הולם בין מטלות המשפחה, ובעיקר טיפול בילדים ובזקנים, לבין מטלות העבודה. מדיניות כזו תמתן ותקל על הנטל שנושאים חברי המשפחה המלהטטים בין שני מוסדות חברתיים תובעניים אלה ותיצור חלוקה מאוזנת של האחריות בין המדינה, הקהילה, מקום העבודה והמשפחה.

שיעור המשפחות בישראל שבהן שני בני הזוג מועסקים עלה לאחרונה, ועומד על 60% מכלל משקי הבית הזוגיים בגיל העבודה, ובכך משתווה למדינות רבות, אם כי יש הבדלים משמעותיים בין מדינות לבין קבוצות אוכלוסייה שונות בתוכן. בישראל, למשל, שיעור הזוגות בקרב האוכלוסייה הערבית שבהם שני בני הזוג משתתפים בכוח העבודה עומד על 19% בלבד. יש הבדלים משמעותיים גם בין אוכלוסיות הנבדלות זו מזו ברמת ההשכלה, ברמת החיים, במידת הדתיות, במוצא ובותק בארץ. ייתכן שפערים אלה משקפים גם הבדלים בנורמות המכתיבות חלוקת תפקידים ואידיאולוגיה מגדרית. כלומר: יש מגוון רב הן בשכיחות התופעה והן באופי הפוטנציאל החדש שנוצר והקשיים החדשים המתהווים.

1 פרופ' רות כץ, החוג לשירותי אנוש, המרכז לחקר ולימוד המשפחה והמרכז לחקר ולימוד הזיקנה, אוניברסיטת חיפה.

עם זאת, המשפחות חולקות "מאבק על הבנייה של קטגוריה תרבותית ופוליטית חדשה שתייצג את המציאות וגם המאויים של משפחות אלה", כפי שמציינת מילבאואר, אחת מעורכות הספר (עמ' 7). לטענתה המשפחות הללו מבטאות "ריבוי תפקידים ומשימות, טשטוש גבולות מגדריים, ריבוי זהויות ומשמעויות ושילוב בין עבודה ומשפחה".

הספר, על פרקיו השונים והנושאים שהוא מעלה, מהווה מסמך מרתק, רלוונטי, חשוב ביותר, המעלה על סדר היום האקדמי והציבורי את הנושא של שילוב/קונפליקט בין עבודה ומשפחה ומציג התייחסות מדעית מעמיקה, הן עיונית והן יישומית, בגישה בין תחומית. בכך הוא ניצב בשורה אחת עם המגמה העכשווית להציג בדרכים שונות את המציאות של המשפחות הללו המערבת עבודה ומשפחה, במקום למדר תחומי ידע וחקר אלה, כפי שהיה נהוג בעבר. אין ספק שיש בין התחומים האלה זליגה (spillover), השפעות הדדיות, קונפליקטים, כמו גם איזון, משא ומתן, ויתורים והתחבטויות, ובעיקר הם מהווים את ההקשר האמיתי שבתוכו מתנהלים חיי רוב המשפחות בארץ ובעולם. הכותבים, כולם אנשי אקדמיה, משתייכים למוסדות שונים, אוניברסיטאות ומכללות ברחבי הארץ, ובעלי מוניטין בתחומם. כל אחד מהם תרם מתחום הידע והמומחיות שלו והאיר זווית ייחודית של התופעה. בקיבוץ ביחד בספר זה יוצרים הפרקים השונים מצרף כמעט שלם של התופעה. כל פרק מוסיף עוד היבט של חיי המשפחות המתמודדות עם כפל התפקידים, ועמו נאספות עוד תובנות, המצביעות על התמונה בכללותה מחד גיסא ועל מורכבותה מאידך גיסא.

בספר עשרה פרקים העוסקים במכלול ממדים של משפחות עובדות בהיבט אמפירי ותיאורטי, וכפי שציינתי, הוא משקף דיסציפלינות רבות. הפרק הראשון, מאת חיה שטייר, מציג מסד נתונים עדכני וחשוב של השתתפות נשים וגברים בשוק העבודה, תוך השוואה בין-תרבותית בישראל ובין-מדינתית בעולם המערבי. המחברת מתייחסת גם להשלכות מציאות זו על הילדים, על האישה ועל חלוקת התפקידים במשפחה, ומסכמת בהעלאת הצורך במדיניות, אשר תענה על הצרכים של המשפחות הללו. הפרק השני, מאת הדרה בר-מור וקרן אוגיניץ, מביא את ההיבט המשפטי ובוחר באופן ביקורתי את התחיקה העוסקת בהסדרת יציאתן של נשים לעבודה. הרקע לבחינה ביקורתית זו הוא תשתית עובדתית סטטיסטית בדבר השתתפות נשים אימהות בשוק העבודה ותשתית תיאורטית-אנליטית שנגזרות מזרמים בכתבה הפמיניסטית על מצב אימהות עובדות. הפרק שזור בחוקים רלוונטיים ובפסקי דין הנוגעים לנושא ומתעמק במיוחד בעתירה המבקשת להכיר בהוצאות השגחה על ילדיה של אם עובדת כהוצאה לצורך חישוב מס הכנסה. הפרק השלישי מאת דפנה למיש מציג את נקודת המבט של אמצעי התקשורת ומנסה לענות על השאלה כיצד מוצגת המשפחה בתקשורת תוך עימות בין שתי גישות – זו הרואה את התקשורת כמייצגת השינויים החלים במשפחה לעומת האחרת הרואה את התקשורת כמשקפת מציאות שמרנית וקונוונציונלית. המחברת מדגישה שצרכני הטלוויזיה, למשל,

נמצאים במשא ומתן מתמיד עם התכנים המוצגים ושאינן הם מקבלים כפשוטם אותם ואת המסרים הגלומים בהם. יחד עם זאת, התעלמותה של הטלוויזיה מהקונפליקטים בין הבית לעבודה, והצגתם כמתנהלים בשני מישורים נפרדים, אינה משקפת את מציאות חייהן של רוב המשפחות, ויש לה מסר בעל השלכות מגדריות. הפרק הרביעי, מאת ליאת קוליק ואייל קלונובר, מנתח יחסי כוח בזוגיות תוך התייחסות להתפתחויות התיאורטיות והאמפיריות בארבעת העשורים האחרונים ותוך השוואה בין זוגות יהודים וערבים במגוון סגנונות של משפחה וזוגיות. בעוד יחסי הכוח בנוגע לקבלת החלטות השתנו לכיוון השוויוני יותר, לא כך הם יחסי הכוח בהיבט של חלוקת התפקידים בין המינים. הפרק החמישי, מאת ורדה מילבאואר, מציג את שיטת העבודה מהבית כאחת האסטרטגיות שנוקטים הורים לילדים קטנים, כדי להתמודד עם כפל התפקידים. דפוס זה יוצר ארגון מחדש של היחסים בין בית לעבודה, מטשטש את הגבולות ביניהם, ולכן עשוי לאפשר לשני ההורים שילוב המתאים לעמדותיהם, לסגנון הזוגיות ולמציאות הכלכלית שלהם. אולם לדעתה של המחברת מערך הכוחות הכלכליים והתרבותיים בארץ אינו מעודד הסדרים כגון אלה, ובכך משמר הבדלים מגדריים מסורתיים. הפרק השישי, מאת אנדרו שייך ונאוה חרובי, מספק את ההיבט הכלכלי של סוגיה זו, ובאופן ספציפי יותר מדובר על ההשפעה של ההכנסה המשפחתית, דפוסי המיסוי וההוצאות על טיפול בילדים על משפחה שיש בה שני מפרנסים לעומת משפחה שיש בה מפרנס ראשי אחד. הפרק מנתח את המדיניות בישראל, ובוחן אם היא מעודדת את שני בני הזוג להשתתף בשוק העבודה. המחברים ממליצים על סבסוד הוצאות טיפול בילדים, הכולל החזרי מס, שיכוון לשכבות החלשות כדי להגדיל את מספר הנשים בכוח העבודה, לצמצם את ממדי עוני ולהגדיל את התוצר במשק. הפרק השביעי, מאת מינה וסטמן, מתמקד בבחינת ההעברה של לחץ ומתח בין בני הזוג מתחום אחד (עבודה) לתחום האחר (המשפחה), וסוקר 30 שנות מחקר, תוך הבהרת המושג של העברה כתהליך בינאישי המתרחש, כאשר תחושות של לחץ או מתח אצל האחד משפיעות על רמת הלחץ או המתח אצל האחר שאיתו הוא נמצא ביחסי גומלין קרובים. המחברת מציגה מודל העברה בעל מספר משתנים ומסבירה אותם ואת הקשרים ביניהם. הפרק מנתח את מודל ההעברה ואת הרלוונטיות התיאורטית והמעשית שלו, כמו גם את ההשלכות היישומיות שהוא מציע במקום העבודה וביחסים במשפחה. הפרק השמיני, מאת רונית ויסמל-מנור ורונית נדיב, עוסק בנשים עצמאיות המעסיקות את עצמן ישירות בשוק העבודה, תוך סקירת ספרות מעמיקה ורלוונטית, הצגת התיאוריות השונות המנסות להסביר את הסיבות להתגברות התופעה בעיקר בקרב נשים והצגת נתונים על מאפייני הנשים הללו בהשוואה למועסקות שכירות. עבודה עצמאית נתפסת כאסטרטגיה של נשים לאזן בין עבודה למשפחה. אולם המחברות משכילות להציג היבטים חיוביים ושלייליים של אסטרטגיה זו, ובכך מסבירות את מיעוט הנשים העצמאיות לעומת השכירות בישראל. הפרק התשיעי, מאת ליאת קוליק, מציג מחקר המשווה את ההתמודדות ומשאבי ההתמודדות של נשים יהודיות ומוסלמיות עם כפל התפקיד. לצד דמיון בבחירת

אסטרטגיות ההתמודדות נמצאו הבדלים המרמזים גם על התרומה של נורמות וערכים לבחירת דרכי התמודדות. הפרק העשירי, החותם את הספר, מאת איילה מלאך-פיינס, יפית חסן, לסלי המר ומרגרט ניל, מעביר את הקורא לשלב אחר בחיים, שלב אמצע החיים שבו זוגות רבים מוצאים את עצמם מטופלים בה בעת בילדים ובהורים זקנים. הפרק מציג ממצאי מחקרים, גישות תיאורטיות והמלצות מעשיות להתמודדות יעילה יותר עם תפקידי דור הסנדוויץ'.

הספר מעניין וחשוב ביותר לאנשי אקדמיה וחוקרים במדעי החברה, לאנשי המקצועות הטיפוליים, למקבלי החלטות ומדינאים, לסטודנטים ולקהל הרחב, אשר קרוב לוודאי ימצא את עצמו ומשפחתו בין עמודיו. בספר מצויים נתונים עדכניים מישראל ומאמצות אחרות, תיאוריות מגוונות המהוות מסגרות מושגיות לנושאים השונים שהועלו, נתונים וממצאים אמפיריים, ובעיקר תובנות העולות מהם והעשויות להיות רקע לתוכניות במקומות עבודה, להתערבויות ביחסי משפחה ולמדיניות אשר תקל על פתרון הקונפליקט. ואולם למרות רוחב היריעה של פרקי הספר, הזרקור מופנה בעיקר אל הורים המגדלים ילדים קטנים, ויש פרק אחד בלבד העוסק בטיפול בהורים זקנים. ההתפתחויות בעשורים האחרונים בסוגיות הנוגעות לתוחלת חיים, לזיקנה והזדקנות וליציאת נשים לעבודה ממקדות את תשומת הלב בתקופה מאוחרת יותר בחיי משפחות, שבה ההורים הזקנים זקוקים לסיוע ולטיפול. כלומר: משפחות חוות שתי תקופות אינטנסיביות שטמון בהן פוטנציאל לקונפליקט משפחה/עבודה – התקופה של גידול ילדים קטנים והתקופה של טיפול בהורים זקנים. הספר עוסק בהרחבה בנושא הראשון וממעט לעסוק בשני. לא אחת מביאה תקופה זו ללחצים בקרב זוגות באמצע החיים ולבחינה מחודשת של הסולידריות הבין דורית, וחבל שלא הוקדש לה מקום נרחב יותר. החסר השני שאני רואה בספר הוא העיסוק הרב במתח, בקונפליקט, בלחץ ובהשלכות השליליות ופחות בפן החיובי של העשרה, איזון והשלמה הדדית. כמו כן יש מקום לכלול מחקרים המתמקדים בהשלכות על הילדים ועל היחסים בין הילדים להורים. אני מחכה לחלק ב' של הספר, שבו יקבלו נושאים אלה ואחרים את מקומם הראוי.

כיצד נעשתה ישראל קפיטליסטית?

אמיר בן פורת

חיפה: פרדס הוצאה לאור, 2011. 255 עמודים

סקר: אברהים מחאג'נה¹

בלימודי הדוקטורט התמקדתי בעיקר בחקר והוראת המדיניות החברתית בישראל בעידן הגלובליזציה. השיח הקפיטליסטי והשיח הגלובלי שזורים זה בזה. לכן נראה לי טבעי לסקור את ספרו החדש של אמיר בן פורת, אשר עוסק בשאלה מרכזית המצויה על סדר היום של העוסקים בתחומי המדיניות החברתית בישראל: כיצד נעשתה ישראל קפיטליסטית?

אני זוכר שקראתי את הביקורת של ההיסטוריון יעקב שביט על ספר קודם של אמיר בן פורת, היכן הם הבורגנים ההם?, משנת 1999 בהוצאת מאגנס. הביקורת עסקה בין השאר במתודולוגיה שאימץ המחבר, בהיקף סקירת ההתפתחות של הבורגנות ובהמשגות שבהן הוא השתמש. פרופ' שביט סיים את הסקירה שלו לספר במשפט זה: "מי שמצפה להיסטוריה כוללת של הבורגנות הארץ-ישראלית והישראלית, שתעביר למרכז הדיון והפרספקטיבה ההיסטורית קבוצה חברתית גדולה ומשפיעה, ובכך תעניק לה את מקומה הראוי, יצטרך לבקש לו ספר אחר" (שביט, תש"ס, עמ' 164), (ההדגשה של המחבר, א"מ).

כשסיימתי לקרוא את הספר, הבנתי שלא חלה עליו אותה ביקורת של שביט. בהיבט המתודולוגי התבסס הספר על מקורות ראשוניים ומשניים רבים (ראו פירוט בעמ' 11-12). סיפור היווצרותה של החברה הישראלית הקפיטליסטית היה מקיף מבחינה כרונולוגית (מתקופת היישוב עד הבחירות האחרונות לכנסת והקמת הממשלה המכהנת ממאוס 2009), כיסה את התחומים המרכזיים (הפוליטי-האידיאולוגי, הכלכלי והתרבותי), נתן תשומת לב לשני המעגלים (הפנים והחוץ) והתרכז באידיאולוגיה ובמעשה של המנהיגות הפוליטית והכלכלית. גם הניתוח הניאו-מרקסיסטי בפרק האחרון, קדחת ההון, רק קישר, מסגר וחידד את תהליך המעבר של ישראל מדגם המשעבד את הרטוריקה והפרקטיקה הסוציאליסטית לטובת המפעל "הציוני הלאומי הממלכתי" אל דגם המושתת על "קפיטליזם ככל הגויים".

1 ד"ר אברהים מחאג'נה מרכז את חטיבת לימודי המדיניות החברתית במחלקה לעבודה סוציאלית, המכללה האקדמית צפת. בתחומי המחקר חוקר מחאג'נה את המדיניות החברתית בעידן הגלובליזציה בכלל ואת זו הקשורה לחברה הערבית בישראל בפרט.

הספר מורכב, פרט להקדמה, מתשעה פרקים. הפרק הראשון הוא תקציר. הפרק השני מניח תשתית רעיונית (לא רק תיאורטית) ניאאו-מרקסיסטית. פרקים 3-7 דנים בשני "תחומי הזדמנות היסטוריים": העשור הראשון להקמת המדינה (עמ' 41-191); מהעשור השני להקמת המדינה ועד המהפך הפוליטי בשנת 1977. בפרק השמיני המשיך המחבר לסקור את תהפוכות הפוליטיקה והכלכלה עד לחודש מארס 2009, שבו הוקמה האחרונה בממשלות ישראל. היופי בפרק זה הוא הקישור שעשה המחבר בין התמורות שעברה הכלכלה הישראלית עם התהליכים הרעיוניים, הפוליטיים, הפרסונליים והכלכליים מהעשור הראשון למדינה. הפרק התשיעי מנתח את הנתונים שהוצגו בששת הפרקים האמפיריים (3-8) וחותם את הספר במסגרת תיאורטית השאובה מגישות ניאאו-מרקסיסטיות.

להלן הדיון בפרקים השונים. התיאור יישען ככל הניתן על שימוש בהמשגות המחבר. בהקדמה בן פורת מציג את נקודת המוצא של הספר: "בזמן כתיבת דברים אלה הקפיטליזם הולך ומחזק את אחיזתו במדינת ישראל. כדי לעמוד על האופן שבו הוא הגיע למצב זה, יש לבחון את ההיסטוריה החברתית של ישראל למן הקמת המדינה, ואף קודם לכן, בתקופת המנדט הבריטי. כי הקפיטליזם לא הובא לכאן, הוא נוצר כאן" (עמ' 11). גישת החקירה שהנחתה את הספר מבוססת על "זיהוי הגורמים העיקריים שהשפיעו על ייצוב החברה הישראלית מראשיתה ועד היום [...], קרי האנשים שעשו את ההיסטוריה. אי לכך תינתן תשומת לב רבה לבחינת התנהלותה של המנהיגות הפוליטית כמו גם לבחינת המנהיגות הכלכלית" (עמ' 12). המחבר מונה את סוג הנתונים הראשוניים (מסמכים מהארכיונים, ספרי זיכרונות, נתונים סטטיסטיים גולמיים וכתבות מעיתונים ומירחונים) והמשניים (ספרות ומחקר בתחומי כלכלת ישראל והפוליטיקה שלה) (עמ' 11-12), אשר שימשו אותו בבואו להשיב על השאלה שהציב בכותרת הספר: "כיצד נעשתה ישראל קפיטליסטית?" הממצא המרכזי של הספר הוא זה: "המדינה בראשות תנועת העבודה טיפחה חממה עבור השיטה הקפיטליסטית, וזו, כמה עשורים מאוחר יותר, דחקה את המדינה ממעמדה המיוחס וכפתה עליה להיות השרת של השוק הכלכלי" (עמ' 10). ההסבר לממצא זה נעוץ בגורמי חוץ – "אין ספק כי העולם הציב הגבלות שונות על המדינה הישראלית, ואלו השפיעו במישרין או בעקיפין על דרכה" – ובגורמי פנים: "הקפיטליזם בישראל הוא במידה רבה פרי של פיתוח מקומי..." (עמ' 11).

המסגרת התיאורטית המתוחכמת, לעניות דעתי, שאימץ מחבר הספר מכילה ארבע הנחות יסוד: (1) הקפיטליזם, כסדר חברתי, מושתת על כמה עקרונות יסוד שהם הסיבות לקיומו ובה בעת מהווים גם את הכוח המשמר והדינמי שלו (כמו עקרון הרווח שסביבו מתארגנים המוסדות הקפיטליסטיים למיניהם). (2) בהווה כמו בעבר, אין קפיטליזם אחד בלבד, אין שיטה אחת שלמה, אחידה וזוהה הנוהגת בכל החברות הקפיטליסטיות. השוני נובע בין השאר מכך שהקפיטליזם יכול לבטא טווח רחב של תכנים פוליטיים, אידיאולוגיים

ותרבותיים. אי לכך הוא יכול לחיות בשלום עם ממשלות שמאליות-סוציאליסטיות כמו עם ממשלות ימניות ואפילו פשיסטיות. (3) ממשלות נזהרות מלפגוע בכוחות השוק, כי להון שמור כוח של וטו ביחס למדינה. לכן אין שום ממשלת שמאל שמוכנה לבטל את השיטה הקפיטליסטית בארצה ולהחליפה באחרת. יש להיזהר, כי כוח הווטו של הקפיטליזם איננו כוח ערטילאי, אלא כוח אמיתי שיכול לרסק ממשלות ומדינות. (4) בישראל, כמו במקומות אחרים, מתגלה הקפיטליזם כיצור בעל כמה נשמות. כלומר: המשברים לא מכלים את הקפיטליזם; יש בו כוח רב להתמיד, להחליף מהלך, ואם צריך גם את עורו, ולהמשיך ולשרוד. הקפיטליזם מחדש את עצמו, לעתים בווריאציות או במוטציות של המודל הבסיסי. כיוון שהקפיטליזם נושא עמו מתחים בלתי מתכלים, מדי פעם הוא ממציא דרכים להקהות או להרחיק את המתחים הללו. לכן הוא לא התמוטט ולא פינה את עצמו לטובת סדר חלופי. ההפך, הקפיטליזם השתדרג וגבר על מתחריו ובייחוד על שיטת הקומוניזם הריכוזי ששלטה בכרית המועצות ובמדינות שהיו כפופות לה.

בפרקים האמפיריים (3-8) נמצא שישראל כחברה וכמדינה היא קפיטליסטית. מדינת ישראל נשענת על העקרונות המהווים את בסיס הקפיטליזם: ריכוז הולך וגובר של ההון בידי מעטים; קיומם של כמה תאגידים גדולים במיוחד המרכזים בידיהם כוח כלכלי רב; נסיגה של המדינה ממעורבות בכלכלה והשאת הזירה לכוחות השוק; הפרטה מואצת (על היבטיה הכלכליים, החברתיים והתרבותיים); חלוקת עבודה המזוהה עם חלוקה מעמדית, אשר נמהלים בה היבטים אתניים, לאומיים ומגדריים; התנהלות הייצור, החליפין והצריכה על פי עקרון הרווח.

תהליך הבינוי של האומה הישראלית ומדינתה הריבונית החל בתחום הזרמנויות שבו עמדו לכאורה שתי אפשרויות בחירה: חברה סוציאליסטית וחברה קפיטליסטית. האליטה הפוליטית הכריעה בין שתי החלופות ובחרה בדרך ביניים – "משק מעורב" (ציבורי, הסתדרותי ופרטי). העשור הראשון להקמת מדינת ישראל היה תחום הזדמנות מיוחד במינו: שדה הפעולה הפוליטי (בראשותו של דוד בן גוריון) היה דומיננטי על פני שדות הפעולה האחרים, ובעיקר על פני זה הכלכלי. המדינה ייצרה, גייסה, שלטה והקצתה משאבים כלכליים למגזרים הציבוריים (המדינה וההסתדרות) ולמגזר הפרטי, שכוחו הכלכלי היה רב מכל האחרים גם יחד, אך הגיבוי הפוליטי שלו לקה בחסר.

המדינה, באמצעות האליטות שנגזרו ממפא"י (מפלגת השלטון) ומקורביה, שלטה באופן כמעט בלבדי בזרם העלייה, בהתיישבות, בדיוור, בתעסוקה, בבריאות ועוד. המדינה שלטה גם בצבא (לאחר כמה חיכוכים), והשתמשה בו גם לצרכים לא צבאיים, כמו הנחלת השכלת יסוד. המדינה, בשונה מן האליטה השלטת, נהנתה מלגיטימציה שגבלה ביחס מקודש מצד כל המפלגות בכנסת כמעט. היא נשענה בביטחון רב יחסית על שני מרכיבים אידיאולוגיים, יהדות וציונות, ובכך העמידה מכנה משותף רחב ככל האפשר לאוכלוסיית הרוב היהודי ולארגוניה השונים. מדינת ישראל מעולם לא היתה סוציאליסטית. אכן כמו

בה גופים סוציאליסטיים מסוימים (קיבוצים, קואופרטיבים), כיוון שבראשית דרכה היתה מפא"י מפלגה סוציאל-דמוקרטית, אך לא הסוציאליזם היה דגלה, אלא הממלכתיות. באורח פרדוקסלי, אולי לא בכוונת מכוון, אפשרה הממלכתיות לקפיטליזם לצמוח ולהיות דומיננטי והגמוני. אם כן, הקפיטליזם הישראלי החל את דרכו בחממה שבנתה וטיפחה עבורו המדינה ששלטו בה אליטות ממחנה העבודה. בשנות ה-80 איבדה הפוליטיקה (אשר התעלמה מחוקי הכלכלה לטובת בינוי המדינה והמשך מפעל ההתנחלויות) את שליטתה על הכלכלה ונאלצה לאשר בשנת 1985 את "תוכנית הייצוב הכלכלית", שתכליתה היתה לצמצם את שיעור האינפלציה, לאזן את מאזן התשלומים ולייצב את מצב המשק. המשמעות האופרטיבית של תוכנית זו היתה נסיגה וצמצום תפקיד המדינה במשק מול הרחבה וחיזוק תפקיד המגזר העסקי-הכלכלי (כמו ההפרטה), אשר החל לפעול כשחקן מרכזי ובשנים האחרונות גם כריבון. אם כי יש לסייג זאת: מאז ועד היום למדינה מעמד של בכורה בישראל בכל הקשר. כך היה גם בשנות ה-80, כשהליכוד הדוגל באידיאולוגיה ניאו-ליברלית (לפחות חלק נכבד מחבריו) שלט במוסדות של המדינה. גם כאשר כוחה של המדינה נשחק, ובייחוד כאשר הערכאה הכלכלית החלה להאפיל על שאר הערכאות, עדיין היתה המדינה גורם בעל כוח יחסי רב. במלים אחרות, למדינה בישראל אוטונומיה יחסית, ואין היא כפופה לכל גחמה של הכלכלה המקומית או העולמית. אולי משום שציונות ויהדות הן עדיין הבסיס האידיאולוגי של מדינת ישראל, אין הקפיטליזם יכול לבטל את מקומה של המדינה. ואולי גם משום שהקפיטליזם זקוק למדינה.

שתי ביקורות על הספר: (א) לא ניתנה תשומת לב מספקת לגורמי חוץ, פרט לחלוקה הדיכוטומית של גוש המערב מול גוש המזרח (ללא ספציפיקציה), ואזכור של שני ארגונים בינלאומיים בעלי חשיבות רבה לתהליכים אלה: קרן המטבע הבינלאומית והבנק העולמי. נראה שהיה מקום להתייחס יותר לגורמים אלה, לפחות בפרק השמיני שדן בעשור האחרון למדינה, וזאת בעיקר בשל האזכור של תהליך האצת הגלובליזציה כאחד המנועים של התפתחות הקפיטליזם. (ב) כמעט נעדר תפקיד הבירוקרטיה המדינתית. הרי ידוע תיאורטית ואמפירית שלבירוקרטיה מבנה ואינטרסים המשפיעים על סוג המשטר הכלכלי-החברתי. טיעון זה בולט עוד יותר נוכח העובדה שהמחבר דן בתהליך בינוי מדינה (Skocpol, 1985).

מאוד נהנית לקרוא ספר מצוין זה. נראה שהוא מיועד לאנשי מחקר ולאנשי מקצוע בתחומי הסוציולוגיה, הכלכלה, מדעי המדינה ולעוסקים במדיניות חברתית. נראה גם שהוא עשוי להתאים לסטודנטים ללימודים מתקדמים.

מקורות

בן פורת, א' (1999). היכן הם הבורגנים ההם? ירושלים: הוצאת מאגנס.

שביט, י' (תש"ס). בחיפוש אחר הבורגנות הישראלית. קתדרה, 95, 159-164.

Skocpol, T. (1985). Bringing the state back in: Strategies of analysis in Current Research. In P. Evans., D. Rueschemeyer, & T. Skocpol (Eds.), *Bringing the state back in* (pp. 3-37). Cambridge: Cambridge University Press.

קוסמופוליטיות: תיאוריה ביקורתית למאה ה-21

אולריך בק

תרגום: איה ברור, הקדמה: ישי בלנק

עריכה מדעית: ז'וזה ברונר ורמי קפלן

תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, סדרת קו אדום כהה בעריכת גיורא רוזן. 2011. 171 עמודים

סקר: עופר סיטבון¹

הוויכוח על הקוסמופוליטיות מלווה את החשיבה המערבית מקדמת דנא, וביתר שאת מאז עידן הנאורות. אחד המבשרים הבולטים של הדיון המודרני בהקשר זה היה החיבור לשלום הנצחי (1795),² שבו משרטט הפילוסוף עמנואל קאנט קווים לדמותו של "משפט קוסמופוליטי" המגן על זכויותיהם של בני האדם מכוח היותם "אזרחי כדור הארץ". מאז התפתח הרעיון, ומושג הפשעים נגד האנושות שהופיע לאחר זוועות מלחמת העולם השנייה הוא ביטוי בולט לכך. תהליכי הגלובליזציה בשני העשורים האחרונים, על היבטיהם הכלכליים, התקשורתיים והסביבתיים, החזירו שוב לקדמת הדיון האינטלקטואלי את תפיסת הקוסמופוליטיות ובה מושגים כמו "אזרח העולם" (שאותו טבע הפילוסוף היווני דיוגנס כבר במאה הרביעית לפנה"ס), "ממשלה עולמית" או "חברה אזרחית גלובלית". שיח זה התפתח לצד שיח רווח בדבר שקיעתה של מדינת הלאום.

נהוג לתאר את הקוסמופוליטיות כתיאוריה פילוסופית-פוליטית הנגזרת מעקרונות הליברליזם ההומניסטי. בלב התיאוריה ניצבת התפיסה האומרת שהמין האנושי כולו משתייך לקהילה אחת, הכפופה לאותם חוקים מוסריים. התיאוריה, על נגזרותיה השונות, עוסקת במוסדות הפוליטיים, בביטויים התרבותיים או בנורמות המוסריות הנגזרים מאימוץ תפיסה זו, כשבבסיסה ניצבת שאלת מידת המחויבות שיש לנו כלפי אלה שאינם משתייכים לקהילה המידית שלנו – משפחתנו, עמנו, מדינתנו. במקביל עולה גם השאלה בדבר יחסי הגומלין שבין מאפיינים פרטיקולריים לנורמות קוסמופוליטיות. ברור, כמובן, שככל תיאוריה פוליטית מורכבת, יש ביטויים שונים, ולעתים אף מתנגשים לפרקטיקות

1 ד"ר עופר סיטבון הוא ראש הקליניקה לאחריות חברתית של תאגידים במרכז האקדמי למשפט ולעסקים, העורך הראשי של כתב העת מעשי משפט – כתב עת למשפט ולתיקון חברתי ועמית במכון החשיבה שחרית.

2 עמנואל קאנט, לשלום הנצחי: שרטוט פילוסופי (תרגום, הוסיפו מבוא והערות שמואל הוגו ברגמן ונתן רוטנשטרייך, 1976), הוצאת מאגנס.

קוסמופוליטיות. דוגמה בולטת היא המתח המובנה בין תפיסות קפיטליסטיות הדוגלות במעבר חופשי, חוצה גבולות, של הון וסחורות (אך בדרך כלל לא של בני אדם) לבין הקריאה הקומוניסטית לפועלי כל העולם להתאחד.

על הרקע הזה ראוי לקרוא את קוסמופוליטיות: תיאוריה ביקורתית למאה ה-21, קובץ מאמרו של הסוציולוג הגרמני אולריך בק, אחד ההוגים המשפיעים בדורנו. בספר, המקבץ ארבע מסות שלו שנכתבו בעשור האחרון, מציב בק את הקוסמופוליטיות במרכז הניתוח שלו ורואה בה את השלב הבא בהתפתחות המודרנית. הוא טוען שהמציאות האנושית בתחילת המאה ה-21 היא קוסמופוליטית, וכי ראוי שתהיה לעובדה זו השפעה מכרעת על האופן שבו אנו תופסים את העולם ופועלים בו. טיעון זה מצוי, בראש ובראשונה, בשדה הסוציולוגי, ולכן הוא דסקריפטיבי לא פחות מאשר נורמטיבי; אכן הקוסמופוליטיות, בעיני בק, איננה רק אידיאל תיאורטי, ליברלי והומניסטי, אלא גם ממשות ה"פולשת" (עמ' 41) למציאות היומיומית שלנו, לא פעם באופן בלתי צפוי. בכך בק מעניק לנו משקפיים חדשים להתבוננות בעולם. דרכם אנו מכירים בכך שרוב הבעיות האנושיות הדוחקות של ימינו – כדוגמת משבר האקלים, אי השוויון או הטרור – חוצות גבולות לאומיים. הנטייה הרווחת לחפש פתרונות לבעיות אלה ברמת מדינת הלאום נובעת מתוך מה שבק מכנה "לאומיות מתודולוגית", מושג המבטא את הנטייה לבחון הסדרים חברתיים ופוליטיים רק מנקודת המבט של מדינות וממשלות. לא רק שעמדה זו אינה הולמת עוד, לדעתו, את האתגרים של זמננו, אלא שהיא אף פועלת כאידיאולוגיה (הנעזרת בכלים כמו המשפט הלאומי), המסתירה מאחוריה את התוצאות ההרסניות של ההתעלמות מבעיות חברתיות וסביבתיות כלל עולמיות. כך, למשל, ניתן לתרץ את חוסר המעש בנוגע לפערים העצומים בין המדינות העניות לבין המדינות העשירות בטענה שיש להתמקד בצמצום הפערים החברתיים ברמה הלאומית. לדעת בק, לאומיות הפכה למושג שהוא "מת-חי" (zombie), וההיצמדות הכמעט בלבדית של מדעי החברה לנקודת המבט שלה מקבעת אותם ומונעת מהם לדמיין – ולאמץ – נקודות מבט חלופיות, המתחייבות מן העידן הקוסמופוליטי, בניתוחן של בעיות חברתיות. בעידן הסיכון הגלובלי של ימינו, שבו עלינו להתמודד עם הסיכונים שאנו יוצרים בעצמנו (ומכאן, אגב, הקשר ההדוק שבין סיכון לחילון), אבד לדידו הכלח על ההבחנה בין לאומי לבינלאומי או בין פנים לחוץ. בעידן זה ניתן לפתור בעיות לאומיות רק באמצעות שיתוף פעולה חוצה לאומים בין כלל השחקנים בפוליטיקה העולמית – מדינות כמוכן, אך גם תאגידים רב-לאומיים, ארגוני חברה אזרחית גלובליים או ארגונים על-לאומיים. אכן, אף שחקן אינו מסוגל עוד לנצח בכוחות עצמו (עמ' 122).

בק עושה בספר עבודה חשובה במיפוי מושגים קרובים כמו אוניברסליזם או גלובליזציה, וכפי שכותב ד"ר ישי בלנק בהקדמתו לספר, הוא מציב את הקוסמופוליטיות כ"נקודת מבט, ממשות פוליטית ותיאוריה נורמטיבית גם יחד" (עמ' 13). התבוננות במציאות

הקוסמופוליטית – הגלובליזציה הכלכלית, הסיכונים הסביבתיים, ההגירה המסיבית וכיוצא באלה – מאפשרת להציע פרספקטיבה ביקורתית הרואה ביחסי התלות ההדדית (interdependence) בין בני האדם את הבסיס לקיום האנושי בתחילת המאה ה-21. אכן מעולם לא היתה התלות הכלכלית, הסביבתית והתרבותית בינינו גדולה יותר. מציאות עובדתית זו מציפה אל פני השטח גם ממד מוסרי חשוב, שכן להיות כולנו בני אותה פלנטה, למעשינו הלוקאליים יכולה להיות השפעה גלובלית.

בק אינו מתכחש לפרטיקולריזם ואף לא ללאומיות – הוא מכיר בכך שמדינות הלאום לא ייעלמו מהנוף כל כך מהר – אך הוא מצדד בעמדה של גם וגם: מבחינתו העובדה שאנו משוקעים בתוך המצב הקוסמופוליטי מאפשרת לנו לחוש, בעת ובעונה אחת, הן כאזרחי הלאום והן כאזרחי העולם. כך, למשל, התפתחות אמצעי התקשורת והתחבורה מפתחת בנו זיקות על-לאומיות המפנימות את התלות ההדדית בינינו אל מול הסיכונים הגלובליים (אסונות טבע כמו הצונאמי או אסון קתרינה חשפו בפנינו שנים הם בדרך כלל הנפגעים העיקריים), ועוקפות בכך את נטיותיהן של תרבויות ומדינות להתכנס בתוך סדרי היום הלאומיים שלהן. הצתת דיון ציבורי בנושאים שאחרת לא היו נידונים מייצרת "נאורות שלא מרצון" ואוכפת "דמוקרטיזציה לא רצונית" (עמ' 117). דוגמה עכשווית לכך היא התאונה הגרעינית בפוקושימה שהובילה, בסופו של דבר, להחלטת ממשלת גרמניה לוותר על המשך פיתוח האנרגיה הגרעינית. במקביל בק דוחה בעוצמה גישות רלטיוויסטיות אופנתיות המצדדות באי-התערבות בענייניהן של מדינות אחרות, וטוען שהשאלה בעידן הקוסמופוליטי של התלות ההדדית אינה אם להתערב אלא באיזה אופן (עמ' 139). לא ניתן לחמוק מן הסבל של האפריקנים.

בק רואה באיחוד האירופי דגם אפשרי לקוסמופוליטיות, דווקא לנוכח הדיון הציבורי הנוקב שהתעורר בשנים האחרונות בנושאי ההגירה המוסלמית. בשונה מכור ההיתוך האמריקני, על אירופה לשמר את ההבדלים הלאומיים והתרבותיים בתוך מסגרת על-לאומית: "אירופה ללא דמוקרטים מוסלמים תהיה אירופה נוצרית ומכאן – אירופה לא אירופית" (עמ' 73); במקום מפעל של הומוגניות לאומית, אירופה הקוסמופוליטית צריכה להיות "אירופה של הגיוון" (עמ' 83). בק אמנם מכיר בכך שככל שגוברת ה"קוסמופוליטיזציה" של המדינה (שאת הביטוי הישראלי שלה ניתן לראות מדי יום בדרום תל אביב), גובר הסיכון להתגברות הגזענות החברתית והפוליטית. עם זאת, הוא מזכיר שעירוב של גבולות ותרבותיות הוא הכלל בהיסטוריה העולמית, בעוד לאומיות מסתגרת היא היוצא מן הכלל. גישתו הנורמטיבית, המאשרת את האחר כשונה ובד בבד כשווה, מבקרת את תיזת הרב-תרבותיות שמאמצת קטגוריות קבוצתיות מהותניות ונותרת שבויה בתוך המבט הלאומי.

לבסוף, עוד נקודה מעניינת שבק מצביע עליה היא ההתנגשות התרבותית בין שתי פילוסופיות הסיכון השונות של ארצות הברית ואירופה: גישת ה"לסה פייר" האמריקנית

(זה בטוח, כל עוד זה לא הוכח כמסוכן) לעומת גישת "הזהירות המונעת" האירופית (דבר אינו בטוח, עד שלא הוכח שאינו מזיק). התנגשות זו באה לידי ביטוי בהתמודדות עם סיכונים כדוגמת המזון המהונדס גנטית, המשבר האקלימי או אפילו תנועות ההון הגלובליות. בהקשר זה מצביע בק על המאבק בין תפיסה ניאו-ליברלית, המנצלת את המדינה כדי לקדם את האינטרסים של ההון הגלובלי, לבין תפיסה קוסמופוליטית, המחברת בין החברה האזרחית לבין המדינה, ושלדבריו, רק היא מסוגלת להתמודד עם האתגרים של חברת הסיכון הגלובלית (אף שבק מכיר בכך שגם את השיח הקוסמופוליטי של השלום וזכויות האדם ניתן לנצל לרעה, כפי שנעשה, למשל, במלחמה האמריקנית בעיראק).

ניתן, כמובן, להציע ביקורות שונות על התזות של בק. כך, למשל, לצד המציאות הקוסמופוליטית שעליה הוא מצביע, אנו עדים בשנים האחרונות גם לסוג של רנסנס אתני ולאומי: מדינות חדשות ממשיכות לקום (דרום סודן, ואולי פלסטין?); "האביב הערבי" מעלה לפני השטח פיצולים אתניים שעשויים להוביל להתפצלותן של מדינות ערב לתת-מדינות קטנות; וגם המשבר הכלכלי ביוון המחיש עד כמה ארוכה עוד הדרך לקראת כינונה של פוליטיקה אירופית מאוחדת וסולידרית. זאת ועוד, ניתן לתהות עד כמה האידיאלים הנורמטיביים של הקוסמופוליטיות, ובראשם עקרון זכויות האדם, נהנים מכוח מגייס. אכן אף ששיח זכויות האדם מתנסח במונחי אמת אוניברסלית, הוא מעולם לא זכה להכרה אוניברסלית, בעיקר בקרב חברות מסורתיות שבהן זהותו העצמית של היחיד נטועה בתוך ההיסטוריה של המערכת הקהילתנית, וזאת להבדיל מהזהות האוטונומית של האינדיווידואל הליברלי, הנוטה להשטיח זהויות מקומיות ולהרחיב את גבולות האחריות המוסרית. יחד עם זאת, אין ספק שספרו של בק מציע לקוראיו – לא רק לסוציולוגים שבהם, אגב, אלא לכל קורא משכיל – מבט רענן על הפוליטיקה העולמית והלאומית גם יחד.

Reinventing Social Security Worldwide

Vladimir Rys

Bristol, UK: Policy Press. 126 pages

סקר: ג'וני גל¹

ולדימיר ריס מכיר היטב את נושא הביטחון הסוציאלי, אולי יותר מכל אדם אחר. כפליט, שברח מצ'כיה עם עליית המשטר הקומוניסטי בארץ זו, הוא ניגש לכתיבת עבודת הדוקטור בנושא ביטוח סוציאלי בסורבון בפריס, בשנות ה-50 של המאה הקודמת. עם סיום כתיבת הדוקטורט, הוא עבד במחיצתו של ריצ'ארד טיטמוס ב-LSE בלונדון. בשנת 1960 הוא הצטרף לארגון הבינלאומי לביטחון סוציאלי (ISSA) ובין השנים 1975-1990 הוא עמד בראש ארגון זה. ISSA הוא ארגון בת של ארגון העבודה הבינלאומי (ILO), המאגד בתוכו את כל המוסדות הממלכתיים העוסקים בביטחון סוציאלי ברחבי העולם. בשנים מאז פרש מראשות ISSA, ריס עוסק במחקר ובהוראה בנושאי ביטחון סוציאלי במסגרת שונות. מעורבות מתמשכת זו בתחום הביטחון הסוציאלי לצד יכולת נדירה לשלב בין עיצוב מדיניות ישימה וקונצנזואלית לבין ניתוח אנליטי של תהליכים חברתיים וכלכליים מעניקות לכתיבתו של ריס עומק ופרספקטיבה יוצאי דופן. לצד זאת, הזדהותו הגדולה של ריס עם הרעיון של ביטוח סוציאלי ותחושתו הבסיסית שיש לשאוף לתוכניות הנהנות מתמיכה פוליטית רחבה, אשר מסוגלות לגשר על פערים אידיאולוגיים וכלכליים, מובילות אותו לעמדה מסורתית מאוד בכל הקשור למבנה הרצוי של מערכת הביטחון הסוציאלי ותפקידה של מערכת זו.

אכן ספרו של ולדימיר ריס הוא מעין כתב הגנה על הרעיון של ביטוח סוציאלי וקריאה מעוגנת היטב, תיאורטית והיסטורית, לחזור ולהעמיד רעיון זה ביסוד מערכות הביטחון הסוציאלי של מדינות העולם. ריס חושש שמגמות רווחות במדינות רווחה שונות ובארגונים בינלאומיים העוסקים במדיניות חברתית מובילות לזניחת הרעיון הביטוחי ואימוץ כלים אחרים על מנת לספק ביטחון סוציאלי לתושבים. מגמות אלה, לדעתו, יובילו בסופו של דבר לכרסום מערכת הביטחון הסוציאלי, לערעור התמיכה הציבורית הרחבה במערכת זו, ובסופו של דבר לאי יכולת לספק הגנה חברתית לאורך זמן.

ספר קצר זה מתחיל בסקירה היסטורית מתומצתת של רעיון הביטוח הסוציאלי, הרעיון שלפיו יש בין הפרט לבין החברה מעין חוזה האומר שתשלומיו הקבועים של הפרט לקרן

1 פרופ' ג'וני גל הוא דיקן בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד באוניברסיטה העברית בירושלים.

ביטחון סוציאלי מיועדים להבטיח לו הכנסה מינימלית סבירה בעת העדר הכנסה מעבודה במשק הקפיטליסטי. סקירה היסטורית זו, הבוחנת את התפתחות גישת הביטוח הסוציאלי לעומת דרכים אחרות המספקות הגנה לבני אדם בעת מצוקה חברתית וכלכלית, חושפת מספר ציוני דרך מעניינים בתהליך זה. כך, למשל, למדתי שדניאל דפו, מחבר הספר רובינזון קרוזו, נחשב לאבי הרעיון של ביטוח סוציאלי בזכות מאמר שפרסם בשנת 1697.

לאחר הסקירה היסטורית, בשני הפרקים הבאים ריס עובר לדון בסוגיות מרכזיות הנוגעות לביטחון סוציאלי ולתהליכים הדמוגרפיים והכלכליים, העוברים על עולמנו, ומהווים איום על המשך קיומה של מערכת ביטוח סוציאלי יציבה ומפותחת. בפרקים הללו ריס מבקש להבהיר מחד גיסא את המטרות של ביטוח סוציאלי ומאידך גיסא את היתרונות של גישה זו לביטחון סוציאלי על פני הצעות אחרות שגורמים מקצועיים ופוליטיים מעלים ומיישמים. נקודת המוצא שלו כאן היא ששיטת הביטוח הסוציאלי יעילה במיוחד, משום שהיא מאפשרת לגייס את המשאבים הדרושים כדי לספק תחושת ביטחון סוציאלי לאזרחים ומשום שהיא יוצרת בקרבם תחושה שהסיוע שיקבלו, אם יצטרכו, הוא זכות ולא חסד. ריס מבקר בפרק זה את נטייתם של גורמים שונים להטיל על מערכת הביטוח הסוציאלי יעדים כלכליים וחברתיים אחרים, ובמיוחד את היעד של חלוקה מחדש. הוא טוען ששימוש בכלי זה של חלוקה מחדש משמעו פגיעה בגובה הסיוע שיינתן לאלה ששילמו דמי ביטוח סוציאלי על פני זמן. פגיעה זו עתידה לערער את האמון שקבוצות שונות בציבור רוחשות כלפי מערכת זו.

ריס גם מבקר הצעות לאמץ כלים אחרים למתן ביטחון סוציאלי במקום ביטוח סוציאלי. השימוש ההולך וגובר במערכת המס (בדמות תוכניות מס הכנסה שלילי) או במערכות ביטוח פרטי (פנסיות תעסוקתיות שאינן קובעות את גובה הגמלה שאדם צפוי לקבל) נתפס בעיניו כפתרונות לא ישימים לטווח ארוך, אשר אינם מבטיחים הגנה חברתית של ממש למצטרפים אליהם. המשבר הכלכלי העולמי ופגיעתו באפיקי חיסכון בשוק הפרטי ממחישים את החשש הזה.

פרקים אחרים בספר מוקדשים למודל סוציולוגי לניתוח מערכות ביטחון סוציאלי. כאן המחבר מציג מודל רחב ואינטגרטיבי, המצביע על הגורמים השונים המשפיעים על התפתחות מערכות אלה ועל ההבדלים בין מדינות שונות בעיצוב מערכות ביטחון סוציאלי. מודל זה, שהמחבר הציעו לראשונה בעבודת הדוקטור שלו, מקיף שורה של גורמים כלכליים, פוליטיים, מוסדיים ורעיוניים. ריס משתמש במודל כדי לנתח מספר מקרים.

הפרק האחרון של הספר הוא מעין סיכום של הטענות והניתוח בפרקים הקודמים, והוא כולל גם אמירה ברורה של המחבר באשר למקומו הרצוי של הביטוח הסוציאלי במערכות ההגנה החברתית בעולם. כאן ריס שב וטוען שיש חשיבות מכרעת לכך שמערכות

הביטחון הסוציאלי יישענו בעיקר על תוכניות ביטוח סוציאלי, הזוכות להסכמה פוליטית וחברתית רחבה. על תוכניות אלה להתמקד באופן בלבדי בהבטחת הגנה חברתית ברמה סבירה לפרט, כאשר זה לא יוכל להתפרנס בשוק החופשי. עליהן להיות מינימליסטיות דייך (מבחינת עלותן), כדי לזכות לתמיכה רחבה, ושקופות מספיק, כדי להתמודד עם חששות בדבר ניצולן למטרות אחרות. יחד עם זאת, עליהן ליהנות מאיתנות פיננסית מספקת ומיציבות רבה, כדי להבטיח הכנסה סבירה למי שיישען עליהן בעתיד.

ספר זה, הכתוב בצורה קולעת ומתמצתת, מציג לפני הקורא את עיקרי התפיסה הדוגלת ברעיון של ביטוח סוציאלי ושוטח לפניו את הטענות התומכות בגישה זו. אף שניתן לחלוק על חלק מקביעותיו של ריס, קשה לדמיין כתב הגנה משכנע יותר בעד ביטוח סוציאלי.